

Marcin Jakubczyk

(Uniwersytet Jagielloński, Kraków,

e-mail: marcin.jakub@wp.pl)

**PIERWSZY W HISTORII
EUROPEJSKIEJ LEKSYKOGRAFII
DWUJĘZYCZNY SŁOWNIK FRANCUSKO-POLSKI:
NOMENKLATURA F.D. DUCHÊNEBILLOT [1699]**

1. WPROWADZENIE

W XVII stuleciu i u progu wieku XVIII polsko-francuskie kontakty językowo-kulturowe osiągnęły już znaczny stopień intensywności. Jak dowodzą różnego typu źródła [np. Cieśla 1974, 47–50], wielu Polaków uczyło się wówczas języka francuskiego, wielu też wyjeżdżało do Francji [zob. Zatorska, Kamecka 2010]. Ze źródeł wiadomo również [np. Brunot 1934; Targosz 2015], że do Polski tłumnie przyjeżdżali w tym czasie Francuzi; mieszkali tu, pracowali, a niektórzy z nich uczyli się języka polskiego jako obcego. W związku z ogromnym wówczas w Polsce zainteresowaniem francuszczyzną na rodzimym rynku wydawniczym wzrastało zapotrzebowanie na podręczniki, gramatyki, słowniki oraz inne pomoce do nauki języka francuskiego. Jednym z pierwszych podręczników, który wtedy się ukazał, jest omawiany w niniejszym artykule *Nowy sposób do nauczenia się łatwo i prędko czytać, pisać i gadać po francusku = Nouvelle méthode très facile pour apprendre à lire, écrire et parler français*,¹ wydany po raz pierwszy w 1699 r. w Warszawie, a później, w ciągu XVIII stulecia, wielokrotnie wznawiany (zob. niżej).

O autorze dzieła, F.D. Duchênebillot,² wiadomo niewiele [Jakubczyk 2013a, 21–22]; można jedynie wnioskować, że chodzi o osobę duchowną narodowości francuskiej przebywającą w ówczesnej Warszawie i znająca język polski. Na podstawie zamieszczonych w druku dedykacji można z kolei wnosić, że autorem omawianego podręcznika była kobieta (mniszka), jednak przeczą temu niektóre fragmenty dzieła, w których komentarze odautorskie podawane są w rodzaju męskim [Jakubczyk,

---

¹ Tu wyjątkowo podaję tytuły w wersji skróconej i w ortografii współczesnej. Obydwa tytuły w ich pełnym brzmieniu i zgodnie z zapisem na kartach tytułowych zamieszczam w **Bibliografii** [zob. FD 1699]. W całym artykule zachowuję ówczesną ortografię francuską i polską, jeśli wyraźnie nie zaznaczono inaczej (zob. konwencje notacyjne w punkcie 2.).

² Znane są jedynie inicjały imion. Spolszczona forma nazwiska na polskiej karcie tytułowej brzmi: *Duszenbillo*.

w druku].³ Pewne jest natomiast, że podręcznik napisał dla Polaków rodzimy użytkownik języka francuskiego i zrobił to po polsku.

Omawiany druk nie został poprzedzony przedmową.⁴ Składa się z czterech części (zebranych w jednym woluminie, wyraźnie od siebie odróżnionych): gramatyki języka francuskiego, tematycznego **słownika francusko-polskiego** pt. *Nomenclatura lub zebranie słów do używania najczęstszych, y do wiadomości bårzo potrzebnych* = *Nomenclature ou Recueil de mots des plus usites & très nécessaires à savoir* [FD 1699, 141–256], dwujęzycznych rozmówek oraz dodatku fonetycznego dla Francuzów, poświęconego wymowie «liter» polskich (w niniejszym opracowaniu zajmujemy się tylko słownikiem⁵).

Jak z tego wynika, *Nomenclatura* Duchênebillot nie została opublikowana jako dzieło samoistne (słownik *sensu stricto*), lecz stała się jedną z części podręcznika do nauki języka francuskiego, wobec czego termin *słownik* należy tu rozumieć inaczej. Zważywszy bowiem na tradycję dwu- i wielojęzycznej leksykografii polskiej oraz europejskiej, warto przypomnieć, że słowniki ukazywały się dawniej także jako dzieła niesamoistne, tzn. były włączane do wydawnictw o innym charakterze, tak jak np. dykcjonarz polsko-turecki Marcina Paszkowskiego [1615] stał się częścią *Dziejów tureckich i utarczek kozackich z Tatary* tego autora [zob. m.in. Stachowski 2013; Gruszczynski 2011, 62–63]. W takim ujęciu termin *słownik* rozumiany jest szeroko (w przeciwieństwie do rozumienia wąskiego, czyli słownika opublikowanego samoistnie) [zob. LPF 2016, 31].⁶

Na podkreślenie zasługuje fakt, iż *Nomenclatura* Duchênebillot jest *de facto* pierwszym w historii europejskiej leksykografii dwujęzycznym leksykonem⁷ francusko-polskim (niezależnie od tego, czy rozumiemy termin *słownik* wąsko czy szeroko). Za pierwszą tego typu publikację uznawano dotychczas (jednakże z zastrzeżeniem, że chodzi o słownik rozumiany

³ Ponieważ kwestia płci Duchênebillot pozostaje nierozwiązana, nie odmienniam w artykule tego nazwiska.

⁴ Dotychczasowe poszukiwania francuskiego albo polskiego pierwowzoru podręcznika Duchênebillot nie przyniosły rezultatów [Jakubczyk 2013], dlatego trudno ocenić ewentualne nowatorstwo dzieła.

⁵ Pozostałe części omawianego podręcznika zostały już opracowane na stronie: <https://gramatyki.uw.edu.pl/> [Jakubczyk, w druku; por. też: Koronczewski 1961, 20–23; Jakubczyk 2013; LPF 2016, 86–87].

⁶ Podobne rozumienie terminu *słownik* można by przypisać P. Grzegorzczkowi, autorowi *Bibliografii słowników polskich* [Grzegorzczek 1967]. Nie zdołał on jednakże, co zrozumiałe, zamieścić w swojej bibliografii wszystkich słowników szeroko rozumianych; nie ma tam np. ani jednego wydania *Nomenclatury* omawianej w tym artykule.

⁷ Ze względów stylistycznych wyrazy *słownik*, *dykcjonarz* oraz *leksykon* umownie traktuję w niniejszym artykule jako synonimy (bez nadawania im odrębnych znaczeń terminologicznych). Natomiast wyrazu *nomenclator* używam tylko w odniesieniu do *Nomenclatury* Duchênebillot.

wąsko [zob. LPF 2016, 83;⁸ por. też: Gruszczyński 2011, 61]) wydany dwa lata po *Nomenclaturze* alfabetyczny *Lexykon francusko-polski* Bartłomieja Kazimierza Malickiego opublikowany w Krakowie w 1701 r. [zob. Bochnakowa 1991, 102–106; LPF 2016, rozdz. 1. w cz. III].

Podręcznik Duchênebillot był w ciągu XVIII wieku wznawiany aż trzy-nastokrotnie, w różnych formach (głównie nielegalnie⁹) i najczęściej bez podania na karcie tytułowej nazwiska autora (omówienie wszystkich reedycji oraz ich pełne tytuły znajdują się w opracowaniu: [Jakubczyk, w druku]).¹⁰ Natomiast zamieszczoną w nim *Nomenclaturę* przedrukowano w latach 1713–1789 (są to daty pierwszego i ostatniego wznowienia) w sumie 12 razy (oprócz lubelskiej reedycji podręcznika z roku 1755),¹¹ co świadczy o jej dużej popularności wśród ówczesnych odbiorców.

O ile np. polskojęzyczna gramatyka języka francuskiego znajdująca się w podręczniku Duchênebillot była już omawiana w literaturze przedmiotu, o tyle zamieszczonemu tam słownikowi nie poświęcono dotąd żadnej odrębnej pracy.¹² Celem niniejszego artykułu jest zatem nie tylko uzupełnienie i uaktualnienie wiedzy o historii leksykografii polsko-francuskiej, ale również przedstawienie nieznanego dotąd w badaniach diachronicznych źródła (zabytku leksykograficznego) zawierającego XVII-wieczny polski materiał językowy. W niniejszym studium zostaną więc wykorzystane dwie metodologie badań (podobnie jak w LPF): metaleksykograficzna, której zadaniem będzie analiza makro- i mikrostruktury *Nomenclatury*, oraz historycznojęzyczna, za pomocą której zostaną zbadane przede wszystkim zapożyczenia z języka francuskiego w ówczesnej

---

⁸ W LPF nie analizowano *Nomenclatury* Duchênebillot, ponieważ zajmowano się wyłącznie słownikami dwujęzycznymi *sensu stricto* (wydanymi samoistnie) oraz wolejęzycznymi (wydanymi samoistnie i niesamoistnie); zob. LPF 2016, 31.

⁹ W dawnych wiekach takie praktyki były w zakresie piśmiennictwa lingwistycznego dość częste i dotyczyły nie tylko gramatyk oraz podręczników do nauki języków, ale również słowników [zob. np. Zwoliński 1956; LPF 2016, 28–29].

¹⁰ Z braku miejsca nie omawiam w niniejszym artykule tych wznowień i nie podaję ich tytułów, odsyłając do wskazanego opracowania, w którym opisano również edycje dotąd nieznanne (nienotowane w *Bibliografii* Estreichera), będące dotychczas w zasadzie poza zasięgiem językoznawców (polonistów i romanistów).

¹¹ W większości reedycji *Nomenclatura* została przedrukowana w takiej samej postaci jak w pierwszym wydaniu. We wznowieniach można zaobserwować w zasadzie jedynie drobne zmiany ortograficzne i leksykalne (chodzi o przedruki z lat: 1713, 1715, 1716, 1759, 1763, 1768, [1771], 1772, 1783, 1789). Dodatkowo w dwóch reedycjach (1740, 1750) został skrócony rozdz. 16. nomenklatora (tytuły rozdziałów podaje poniżej w punkcie 3.).

¹² Wcześniej o *Nomenclaturze* wspominały m.in. A. Nikliborc [1962] oraz H. Rybicka-Nowacka [1982]. Ta ostatnia badaczka analizowała wznowienie podręcznika opublikowane pod innym tytułem w 1715 r. Nie łączyła ona jednak tej reedycji z pierwodrukiem z 1699 r. [Jakubczyk, w druku].

polszczyźnie.¹³ Z uwagi bowiem na to, że *Nomenklatura* jest pierwszym słownikiem bezpośrednio zestawiającym tylko te dwa języki (bez pośrednictwa np. łaciny), istotne będzie sprawdzenie leksykalnych „efektów” francusko-polskiego kontaktu językowego.

2. ORTOGRAFIA W SŁOWNIKU

Niezbędne do dalszej analizy wydaje się zarysowanie kilku najważniejszych cech pisowni występujących w *Nomenklaturze*, charakterystycznych dla XVII-wiecznej ortografii polskiej i francuskiej. W pisowni polskiej zwracają uwagę dwie najważniejsze kwestie:¹⁴

- dość konsekwentne kreskowanie *á* jasnego,¹⁵ np.: *nász, kometá* [1].¹⁶ Nie są natomiast kreskowane samogłoski pochylone: *é, ó* [zob. Ostaszewska (red.) 2002, 28];
- konsekwentne kreskowanie liter *c, s, z, dz* przed *i*, np. *ćieplo, źimno, trzęsienie, ludźie* [1].

W pisowni francuskiej również istotne są dwie cechy ortograficzne. Po pierwsze, w niektórych rzeczownikach liczby mnogiej, zakończonych w liczbie pojedynczej na *é*, zachowana jest końcówka *-z*¹⁷ (niewymawiana), np. w rozdz. [1]: „le blé, zboże; les blez, zboża”. Po drugie, czasem nie są oznaczane akcenty nad literą *e*, co ma związek z brakiem unormowania w tym zakresie ówczesnej ortografii francuskiej. W omawianym słowniku dotyczy to zwłaszcza litery *ê*, np. „une nefle [zamiast *nêfle*], niesplik owoc” [8, ‘botan. nieszpułka’].¹⁸

Zarówno w wypadku francuskich wyrazów pospolitych, jak i ich polskich ekwiwalentów, niekonsekwentnie stosowana jest pisownia wielkich i małych liter, np.: „un macaron, *Mákáron*” [4], „Gris, *śiwý*” [10]; odtąd wszystkie przykłady apelatywów będą zapisywane małą literą. Wyjątkiem

¹³ Podstawą niniejszego artykułu jest pierwodruk *Nomenklatury* [FD 1699], do reedycji natomiast odnoszę się tylko w punkcie 5., w którym analizuję galicyzmy leksykalne.

¹⁴ Pomijam rzadziej poświadczone cechy ortograficzne, jak np. wtórną nosowość antycypacyjną, która występuje tylko w jednym przykładzie: „une pierre, *kamiień*” (ale: „une pierre à feu, *krzemień*”; obydwą przykł. w rozdz. [1]). Nie dziwi rzadkość tego typu zapisów, ponieważ wychodziły one w polszczyźnie z użycia właśnie w tym okresie [zob. np. Ostaszewska (red.) 2002, 50–51]. Dodajmy, że wtórna nosowość perseweracyjna nie jest w *Nomenklaturze* oznaczana.

¹⁵ Nie analizuję jednak poprawności tych zapisów.

¹⁶ W nawiasach kwadratowych podaję w całym artykule numery rozdziałów słownika, z których pochodzi cytowany materiał językowy.

¹⁷ Obok *-s* oraz *-x* dla innych rzeczowników. Kończówka *-z* wychodzi w ortografii francuskiej z użycia w XVIII w. i zostaje zastąpiona przez *-s*, np. *bontez* (‘dobrodziejstwa’; w l. poj. *bonté*) → *bontés* [Sypnicki 1994, 173, 145].

¹⁸ Akcenty nad literą *e* zapisują dalej według stanu współczesnego.

są natomiast nazwy własne oraz nazwy tytułów (urzędów, godności), które podawane są wielką literą, np. „un François, *Fráncuz*” (zapisy te będą dalej cytowane bez zmian).

3. MAKROSTRUKTURA SŁOWNIKA

Omawiany słownik francusko-polski liczy 115 stron małego formatu (8°) i ma układ onomazjologiczny (tematyczny) charakterystyczny dla dawniejszych nomenklatorów. Zamieszczony w nim materiał językowy został ułożony w dwóch kolumnach w 18 numerowanych i tytułowanych rozdziałach, które w większości wypadków zostały jeszcze podzielone na podrozdziały (również tytułowane). Układ tematyczny w obrębie rozdziałów i podrozdziałów zasadniczo jest zachowany. Oto nazwy rozdziałów oraz – dla przykładu – podrozdziałów jednego wybranego rozdziału:¹⁹

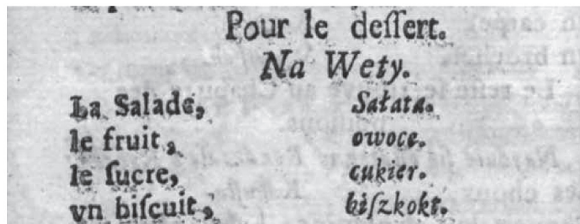
1. O żywiołach
2. O czasie i czterech częściach roku
3. O godnościach kapłańskich
4. O jedzeniu i o picciu
  - Nazwiska rzeczy, które się najczęściej jedzą i pija
  - Co się warzonego jada u stołu
  - Co bywa pieczone
  - Przyprawy mięsa i innych potraw
  - Na dni postne
  - Na wety
  - Stołowe nakrycie
5. O zwierzętach
6. O ptactwie
7. O rybach
8. O drzewach, krzewinach i owocach
9. Ogrodowe zioła
10. O kwiatach i kolorach
11. O kruszczach, minerałach i kamieniach
12. O mieście i częściach jego
13. O wsi i częściach jej
14. O naukach i rzemiosłach
15. O człowieku i członkach jego

---

¹⁹ Tytuły rozdziałów i podrozdziałów zamieszczane są w *Nomenklaturze* po francusku oraz po polsku. Poniżej podaję tylko tytuły w języku polskim (tu w uwspółcześnionej ortografii). Numerację rozdziałów pochodzącą od Duchênebillot stosuję dalej podczas lokalizacji cytowanego ze słownika materiału (nie podaję natomiast numerów stron, mimo że paginy omawianego starodruku są liczbowane).

16. O materiach i sukniach
17. O liczbach
18. O nazwiskach niektórych narodów i o sposobie do intytułowania listów.

Nomenklatura F.D. Duchênebillot: fragment rozdz. [4].²⁰

Nomenklatura zawiera około **2700 haseł** (według obliczeń przeprowadzonych na potrzeby tego artykułu),²¹ niezależnie od tego, czy tworzą je jednostki jedno- czy wielowyrazowe oraz bez względu na to, że ten sam wyraz może być hasłowany kilkakrotnie w różnych rozdziałach, zgodnie z kwalifikacją tematyczną przypisaną mu przez Duchênebillot; np. hasło „un cerf, *ieleń*” notowane jest w dwóch rozdziałach [4, 5]. Trzeba dodać, że wskazana liczba haseł nie jest mała, zwłaszcza gdy porówna się *Nomenklaturę* np. z wydany dwa lata później *Lexykonem* B.K. Malickiego, zawierającym – jak podaje A. Bochnakowa [1991, 103] – około 3000 wyrazów hasłowych (tylko czasownikowych), czy nieco późniejszym anonimowym *Dykcyonarzykiem francuzkim z krotką informacją o pronuncyacyi...* [1757], w którym jest około 3100 haseł polsko-francuskich [LPF 2016, 205].

W *Nomenklaturze* wyjściowe jednostki francuskie (poprzedzone najczęściej rodzajnikiem) zapisywane są antykwą, a ich polskie (docelowe) ekwiwalenty, oddzielone przecinkiem – kursywą. Omawiany sposób zapisu stosowany jest konsekwentnie w całym dziele, np. „la subtilité, *subtelność*” [15], „un étage, *piętro*” [12]. W słowniku zostały zamieszczone głównie rzeczowniki (w tym gerundia). Zdecydowanie rzadziej notowane są natomiast czasowniki, przymiotniki i przysłówki. W ostatnim rozdziale znalazło się miejsce jedynie dla osiemnastu nazw własnych i są to wy-

²⁰ Fotografia pochodzi z zasobów cyfrowych [<http://dlibra.kul.pl/dlibra/doccontent?id=22138>] i przedstawia wznowienie *Nouvelle méthode* opublikowane w Lublinie około roku 1771 [s. 152]. Cytowany fragment jest jednakże zgodny z pierwszym wydaniem podręcznika [1699]. Pierwodruk nie jest dostępny w wersji elektronicznej.

²¹ Liczba ta nie obejmuje „sposobu do intytułowania listów” [dodatek do 18. rozdziału]. Do najliczniejszych rozdziałów należą: 15. (ok. 490 haseł), 16. (ponad 240) i 12. (ponad 230).

łącznie etnonimy. Pośród wyrażen hasłowych, a także ich ekwiwalentów, są notowane: albo jedna jednostka leksykalna (leksem lub jednostka wielowyrazowa), albo kilka jednostek bliskich semantycznie, np.:

une sauce, *sápor*, *przyprawa* [4];
 une abeille, mouche à miel, *pszczoła* [6];
 émulation, jalousie, *zazdrość*, *naśladowanie*²² [15];
 l'ivoire, *stoniowa kość* [11].

Rozpatrując wieloznaczność jednostek notowanych przez Duchênebillot, należy zaznaczyć, że niektóre pary odpowiedników polskich unaczynają polisemię regularną, np. „un amandier, *migdał drzewo*; une amande, *migdał owoc*” [8]. Z kolei polisemia nieregularna wprawdzie nie jest systematycznie i odrębnie sygnalizowana, jednakże zjawisko to można dostrzec np. w następujących parach hasel (w ich części francuskiej lub polskiej) notowanych w obrębie tych samych rozdziałów:

- le pêcheur, *rybak*, **co ryby łowi**
- le poissonnier, *rybak*, **co ryby przedáie** [obydwa hasła w rozdz. 13.];
- garçon, *chłopiec*
- garçon, **jeune homme, qui n'est point encore marié**, *młodzian* [obydwa hasła w rozdz. 15.; drugie, w znac. 'kawaler'].

Warto zwrócić uwagę, że w podkreślonych fragmentach cytowanych hasel znajdują się definicje jednostek, rzadko spotykane w dawnych słownikach onomazjologicznych. Ponadto pierwsza para przykładów wyraziście wskazuje, że w wypadku gdy w danym rozdziale tylko jedna jednostka jest wieloznaczna, tzn. albo wyjściowa, albo docelowa (tu pol. *rybak*), to wówczas znaczenie bywa uściślone. Obrazują to również następujące hasła:

- la grande salle, **le lieu où l'on mange** [tu dosł. 'wielka izba, miejsce, w którym się jada']²³, *stołowa izba* [12];
- **la place, lieu du marché**, *rynek* [12; we franc. części hasła podane są dwie odrębne jednostki odpowiadające ówczesnym znaczeniom pol. *rynku*: 'główny plac miasta' (*place*) oraz 'plac targowy' (*lieu du marché*)];
- le ciel du lit, *podniebienie u łoszká* [12] ('baldachim', w dawn. pol. w tym znac. również: *podniebie*).

²² O tym, że zarówno w historii języka francuskiego, jak i polskiego wyrazy te były z sobą semantycznie powiązane może świadczyć jedno ze znaczeń hasła *zazdrość* zanotowane w późniejszym słowniku S.B. Lindego [cytuje za drugim wydaniem, t. VI, s. 833]: *zazdrość między równemi, zawistna emulacja, żaluzya* (jest to uszczegółowienie znaczenia głównego).

²³ Duchênebillot uszczegóławia to znaczenie, ponieważ w ówczesnej francuszczyźnie jednostka *grande salle* oznaczała również reprezentacyjną, wytworną komnatę w zamkach lub w pałacach [TLF].

Odsyłacze pojawiają się w *Nomenklaturze* tylko trzykrotnie (w rozdziale 4.) i można je uznać za jedyne w słowniku informacje eksplicytnie wyrażone przez leksykografa,²⁴ np. „*Ostátek nayduie się w Rozdziale o ptaszkach*”. Odesłania te znajdują pokrycie w odpowiednich rozdziałach.

4. MIKROSTRUKTURA SŁOWNIKA I EKWIWALENCJA

Struktura artykułów hasłowych w *Nomenklaturze* jest bardzo oszczędna pod kątem przekazywania informacji metajęzykowych (impli-cytnych) o zamieszczonych tam wyrazach (podobnie jak w innych dawnych słownikach onomazjologicznych). Występują tu tylko informacje gramatyczne oraz leksykalne, które zostaną omówione poniżej.

4.1. Informacje gramatyczne

Odnoszą się w zasadzie tylko do rzeczowników francuskich:

- a) większość rzeczowników została wprawdzie opatrzona rodzajnikami, jednakże nie są one podawane w sposób konsekwentny. Duchênebillot używa kilku różnych typów rodzajników, np.: nieokreślonych („une tenaille, *obcęgi*” [14]), określonych („la courtoisie, *polityka*”²⁵ [15]), cząstkowych („de la farine, *mąka*” [14]);
- b) sygnalizowanie liczby mnogiej rzeczowników przebiega w sposób w zasadzie przypadkowy:
  - niekiedy te same wyrazy są odrębnie hasłowane (w następujących po sobie artykułach hasłowych) raz w liczbie pojedynczej, np. „un prê, *łaká*”, a raz w mnogiej: „les prez, *łakí*” (obydwa hasła w rozdz. [1]);
  - niektóre rzeczowniki notowane są tylko w liczbie mnogiej (mimo że nie należą do klasy *plurale tantum*), np. „les planètes, *plánety*” [1];
  - niektóre jednostki wyjściowe i docelowe nie odpowiadają sobie wzajemnie pod względem zgodności kategorii liczby, np. w rozdz. [4]: „le poisson, *ryby*” (zamiast *ryba*); „les choux, *kápustá*” (zamiast *le chou* w liczbie pojedynczej).

4.2. Informacje leksykalne

Dotyczą jednostek francuskich oraz polskich i dość często przekazywane są, jak wynika z analizy zawartości całej *Nomenklatury*, za pomocą francuskiego spójnika **ou** (‘lub, albo’). Można wyróżnić m.in. następujące ich typy:

²⁴ Nie licząc jednej informacji dotyczącej tworzenia liczebników francuskich, zamieszczonej w rozdz. [17].

²⁵ Jednym ze znaczeń wyrazu *polityka* w dawn. pol. była właśnie ‘kurtuazja’ (od XVII w.) [zob. KartSXVII].

a) bliskoznaczniki jednostek francuskich i/lub polskich:

- l'hôpital, ou hôtel-Dieu, *szpital* [12];
- nonnante,²⁶ ou quatre-vingt-dix, *dziewięćdziesiąt* [17];
- épilepsie, haut mal, ou mal caduc, *wielka choroba, kaduk* ('epilepsja') [15];²⁷
- les vagues, les ondes, ou ondées de mer, *nawalność morska, białwany morskie* [1];
- le parvis, *kruchtá, bábieniec*²⁸ [3];

b) kolokacje (rzadziej):

- couleur pour peindre, ou pour teindre, *farbá do málowania, álbo do farbowania* [10];
- un colier de perles, d'ambre, de corail &c., *sznurek pereł, bursztynu, koralu &c.* [16];
- un pilon à broyer, à piler, *tluk, tłuczek* [12; do rozdrabniania, do kruszenia];
- le tendron de l'oreille, ou du nez, *chrząstka* [15; chodzi o chrząstkę ucha lub nosa].

Hasła obrazujące kolokacje dają pogląd również na sposoby tłumaczenia przez Duchênebillot jednostek francuskich na polski (w większości wierne). Polskie odpowiedniki tylko niekiedy nie są w pełni zgodne (częściowa ekwiwalencja) z wyjściowymi, co uwidacznia zwłaszcza ostatnie z cytowanych haseł. Przejdźmy teraz do krótkiego omówienia innych, wybranych zagadnień związanych z ekwiwalencją.

4.3. Ekwiwalencja semantyczna

Warto zwrócić tu uwagę na dwie kwestie. Po pierwsze, zdarzają się w *Nomenclaturze* nieliczne błędy w tym zakresie, np. w podrozdziale *Zwierzęta dzikie*, *zwierz* [5] pośród haseł najpierw podane jest „un ble-reau [współcz. *blaireau*], *borsuk*”, a następnie – błędnie – „un taisson, *źbik*” [5], chociaż obydwa te wyrazy oznaczały w ówczesnej francuszczyźnie borsuka [zob. TLF], a na określenie *źbika* używano (i używa się) wyrażenia *chat sauvage* (dosł. 'dziki kot').²⁹ Po drugie, istotne są w oma-

²⁶ Wariant regionalny liczebnika, do dziś używany m.in. we francuskojęzycznej części Szwajcarii.

²⁷ W tym znaczeniu *kaduk* notowany w pol. od XVI w. [SXVII], a *wielka choroba* od XVII w. [zob. np. poświęcenie z 1681 r. [w:] KartSXVII, pod: *kaduk*].

²⁸ Drugi ekwiwalent polski to bliskoznacznik regionalny (kresowy); zob. Kuzowa 1993, 333.

²⁹ Również we wszystkich konsultowanych reedycjach (12 druków) występuje ten błąd.

wianym słowniku jedne z pierwszych (jak się wydaje) tłumaczeń na francuski tzw. elementów kulturowych [por. Skibińska 1999], typowych dla kultury polskiej, np. nazw staropolskich strojów męskich:

- une robe longue à la Polonoise, **kontusz** [16; dosł. ‘długa suknia na sposób polski’];
- une robe longue doublée, **żupan** [16; dosł. ‘długa suknia podszyta’ (tu najpewniej pod kontusz)].³⁰

W języku francuskim (wówczas i dziś) obydwie te wyrazy nie mają swoich ekwiwaleatów; są egzotyzmami lub tłumaczy się je, podobnie jak w *Nomenklaturze*, opisowo.³¹

5. POLSZCZYŻNA W NOMENKLATURZE NA PRZYKŁADZIE ZAPOŻYCZEŃ Z JĘZYKA FRANCUSKIEGO

Poświadczane w *Nomenklaturze* wyrazy uznawaliśmy za galicyzmy (zapożyczenia właściwe³²), korzystając z ustaleń przyjętych w kilku dotychczasowych pracach poświęconych tej grupie wyrazów [WFP 2012; LPF 2016; Kurkiewicz-Rzepakowa, Walczak 1983]. Odrzuciliśmy zatem m.in. te jednostki, które mogą być w polszczyźnie zapożyczeniami przejętymi raczej z łaciny średniowiecznej lub kościelnej aniżeli z języka francuskiego, jak np. „*tormentille, tormentilla*” [9] (*botan.* ‘kurze ziele; pięciornik’).³³ Polski ekwiwalent tego wyrazu można byłoby uznać za galicyzm utworzony przez Duchênebillot *ad hoc* w wyniku tłumaczenia jednostki francuskiej na polski, zwłaszcza że wyraz *tormentilla* (lub jego warianty ortograficzne) nie jest poświadczony we wcześniejszych i późniejszych słownikach zawierających materiał polski. Tymczasem jednostka ta notowana jest w XVII-wiecznych tekstach polskich w kilku wariantach (oprócz wymienionych), np.: *tormentyla, tormentila* [KartSXVII³⁴]. W języku francuskim wyraz ten został zapożyczony od rzeczownika *tormentilla* występującego w łacinie średniowiecznej [zob. TLF].

³⁰ Na tłumaczenia tych nazw na francuski zwracała też uwagę H. Rybicka-Nowacka [1982, 375], która – przypomnijmy – analizowała wydanie z 1715 r.

³¹ Odnotujemy, że XIX- i XX-wieczni tłumacze literatury polskiej na francuski (zwłaszcza *Pana Tadeusza*) podawali różne francuskojęzyczne odpowiedniki tych nazw [pisze o nich Skibińska 1999], jednakże nie takie jak w *Nomenklaturze*. Chociażby *kontusz* określano jako *surtout de gros-de-Tours* [Skibińska 1999, 235], co moglibyśmy z kolei przełożyć na polski za pomocą dwóch galicyzmów: *surdut grodeturowy*.

³² Pominięto nieliczne kalki, np. „*l’antichambre, przedpokoie*” [12].

³³ W niektórych wznowieniach *Nomenklatury* w formie: *tormentylla* [[1771], 1772, 1789].

³⁴ W KartSXVII brak poświadczeń z podręcznika Duchênebillot.

Wielce prawdopodobne, że ten sam etymon jest również źródłem polskiego słowa, choć oczywiście nie można w pełni odrzucić francuskiego pośrednictwa. W tej sytuacji etymologia tego wyrazu staje się niepewna i trudno rozstrzygnąć, czy jest to latynizm, czy galicyzm. Podobnego przykłądu dostarcza hasło „les dalmatiques, *dalmátyki*” [3; ‘kość. rodzaj ornatu’; w pol. od XVI w.; zob. SXVI], w którym wyraz polski wywodzi się (podobnie jak francuski) [zob. TLF] z łaciny kościelnej, jednakże nie można wykluczyć wpływu francuskiego.

Natomiast wśród pewnych zapożyczeń z języka francuskiego zamieszczonych w *Nomenklaturze* znajdują się:³⁵

a) wyrazy poświadczone już w polszczyźnie XVI-wiecznej:

- des brasselets [współcz. w l.mn. *bracelets*], **brassolety**, *mánele* [16]; w pol. XVI w.: *bracelot*; od XVII w. m.in. *brasselet* [WFP, s. 41],
- un Marquis, **Markiez** [15], w jednej reedycji **Markiz** [1789]; not. od XVI w. [Kurkiewicz-Rzepkowa, Walczak 1983, 45]; zob. też niżej: *Markiezowa*,
- un passement (...), *passemens d’or, d’argent, de soie*, **passamon** (...), **passamony** *złote, srebrne, iedwabne* [16]; w jednej reedycji **passaman** [1789]; w pol. XVI w.: *pasaman, pasamon* ‘galon, lamówka’ [zob. SXVI];

b) wyrazy poświadczone po raz pierwszy w polszczyźnie XVII-wiecznej [KartSXVII oraz SXVII], jednakże niekiedy w innych formach niż te, które podaje Duchênebillot:

- une bécasse, **bekas** [6],
- un bonnet, **bonećik** [16]; zdrobnienie od *bonet* (not. w XVII w.),
- une fontange, **fontanż** [16]; w niektórych reedycjach: **fontaż** [1715, 1763, [1771], 1772] lub **fontaż** [1750, 1783, 1789]; w jęz. francuskim jest to eponim od nazwiska księżnej de Fontanges, damy dworu i kochanki króla Ludwika XIV [WFP, s. 91]; forma **fontanż** dość dokładnie odwzorowuje wymowę etymonu, natomiast w kilku wznowieniach nastąpiło jej uproszczenie wywołane względami fonetycznymi (redukcja nosowości),
- une fricassée, **frykas** [4],
- cabinet, lieu retiré [dosł. ‘miejsce pozostające na uboczu’], **gábinet** [12],
- un galon (...), **galon** [16],

³⁵ Obok większości galicyzmów (wynotowanych z pierwszej edycji dzieła) podaję krótkie objaśnienia oraz uwagi etymologiczne. Całą tę grupę wyrazów sprawdzam również we wszystkich reedycjach słownika (12 druków). Jeśli we wznowieniach podane są inne formy niż w pierwodruku, odnotowuję je. Jeśli natomiast w danej reedycji brakuje któregoś z analizowanych haseł lub zapożyczenie jest nieczytelne (ze względu na stan zachowania druku), nie sygnalizuję tego.

- un ingénieur, **indźienior** [14]; w reedycjach: **indzinier** [1715, 1759, 1763, 1772, 1789], **indzienier** [1716, [1771], 1783], **indźienir** [1740, 1750],
  - des confitures, (...) **konfitury** [4],
  - des cornettes, **kornety** [16],
  - crêpe, ou crépon, **krepa** [16]; galicyzm *krepon* not. dopiero w XVIII w. [LPF, s. 155],
  - une coëfe [współcz. *coiffe*], **kwef** [16]; w jednej reedycji **kfew** [1750],
  - un manteau, **mantá** [16, ‘płaszcz’]; w niektórych reedycjach: **manto** [1713, 1715, 1740, 1750, 1759, [1771], 1783] lub zamiast galicyzmu wyraz polski: *płaszcz* [1716] albo *płaszczyk* [1763, 1772, 1789]; w pol. XVI w. notowano latynizm *mantel* ‘płaszcz’ [zob. SXVI] pochodzący w pol., podobnie jak we franc., od łac. zdrobnienia *mantellum* ‘płaszczyk’ < *mantum* ‘płaszcz’ [zob. TLF],
  - un paravent, **paráwan** [12],
  - un passementier, **passamonik** [16, ‘rzemieślnik wykonujący passamony; współcz. franc. producent pasmanterii’]; brak hasła w wydaniu z 1699 r., zostało poświadczane tylko w jednej reedycji [1715]; w pol. derywat od galicyzmu *passamon* (+ sufiks *-ik*), we franc. der. od *passement* (zob. wyżej),
  - un pavillon, **páwilon** [12],
  - un page, **paż** [13],
  - un potage, **potaż** [4]; w jednej reedycji **potaż** [1789]; w XVIII w. też forma: *potasz* [LPF, s. 155],
  - la poudre, **puder** [16],
  - une robe de chambre, **robdeszamb**r [16]; w jednej reedycji **robdeszan** [1750]; w XVIII w. też m.in. *robdeszamber* [LPF, s. 155];
- c) wyrazy poświadczane po raz pierwszy w *Nomenklaturze* z 1699 r. (KartSXVII i SXVII notują, ale tylko ze źródeł XVIII-wiecznych), a następnie w jej reedycjach:
- du droguet [‘tkanina półwełniana’; dawn. też forma: *droguet*], **drogietá** [16]; w niektórych reedycjach: **droget** [1763, 1772] lub **droiet** [[1771], 1789],
  - un guéridon, **gierydon** [12]; w niektórych reedycjach: **gieridon** [1713, 1715, 1716, 1750, [1771], 1783] oraz **geridon** [1768],
  - une jonquille, **ionkwila** [10]; w reedycji z 1789 r.: *żonkwila*,
  - une Marquise, **Markiezowa** [15]; w reedycji z 1789 r.: **Markizowa**.

Galicyzmy XVII-wieczne nie zostały dotychczas (w przeciwieństwie np. do XVI-wiecznych) [zob. Kurkiewicz-Rzepakowa, Walczak 1983] odrębnie i wystarczająco zbadane (jak wynika z przeglądu literatury przedmiotu). Powyższa lista 26 zapożyczeń (wśród których najliczniej reprezentowane są nazwy tkanin i ubiorów; 13 nazw) przynajmniej w niewielkim stopniu

uzupełnia ten brak, tym bardziej, że pierwsze wydanie *Nomenklatury*, opublikowane w ostatnim roku XVII stulecia, można potraktować jako swego rodzaju „bilans” zasobu galicyzmów w polszczyźnie tego okresu (tu np. ostateczne wyparcie XVI-wiecznej polskiej formy *bracelot* na rzecz m.in. *brassolet*). Natomiast reedycje omawianego słownika, ukazujące się niemal przez cały kolejny wiek,³⁶ pokazują – by zaadaptować sformułowanie użyte przez Z. Klemensiewicza [2009, 326] – życie tej grupy wyrazów, tzn. z jednej strony niezmiennosc raz zapożyczonych form (np. *bekas*, *parawan*) i stopniowe stabilizowanie się niektórych z nich (*robdeszamb*; *jonkwila*, a później *żonkwila*), a z drugiej, współistnienie kilku postaci określających to samo pojęcie (np. pod *ingénieur* oraz *guéridon*) lub ich wypieranie na rzecz wyrazu rodzimego (pod *manteau*). Większość galicyzmów zanotowanych w *Nomenklaturze* wiernie pod wieloma względami odwzorowuje etymony francuskie, a równocześnie bardzo dobrze dostosowuje się do fonetyki, ortografii i fleksji języka-biorcy.

6. PODSUMOWANIE

Nomenklatura jest ważnym, choć dotąd mało znanym, świadectwem dawnych polsko-francuskich kontaktów językowych. W świetle innych ówczesnych dzieł leksykograficznych przeznaczonych do celów praktycznych (zwłaszcza dydaktycznych) omówiony słownik wypada ocenić wysoko. Chodzi tu zarówno o kwestie warsztatu leksykograficznego (np. niespotykane w innych słownikach tego typu [LPF 2016] użycie francuskiego spójnika *ou* w funkcji narzędzia metajęzykowego służącego do opisu słownictwa, a także udane próby sygnalizowania wieloznaczności wyrazów), jak i leksyki, zwłaszcza polskiej, wybranej przez leksykografa do opisu (docelowe jednostki leksykalne zostały dobrze wyselekcjonowane; brak tu, co istotne, leksykonu efemerycznego, który w niektórych sytuacjach mógłby być tworzony *ad hoc*). Warto dodać, że polski materiał językowy zamieszczony w *Nomenklaturze* potwierdzały hipotezę, że jej autor opanował polszczyznę końca XVII wieku w sumie w bardzo dobrym stopniu.

Duchênebillot sięga w pierwodruku po galicyzmy już w polszczyźnie przyswojone (brak tu jednorazowych adaptacji leksykalnych, które mogłyby być wynikiem interferencji językowej). Prześledzenie zapożyczeń z języka francuskiego we wszystkich reedycjach *Nomenklatury* pozwala z kolei na wyciągnięcie wniosku, że zmiany leksykalne odnotowane w tej grupie wyrazów nie przebiegały w sposób przypadkowy, lecz były naturalną konsekwencją poszukiwania lepszych form asymilacji francuskich elementów językowych w polszczyźnie.

---

³⁶ Ostatnia spośród nich wszystkich [1789] zawiera najwięcej zmian leksykalnych (w zakresie badanej grupy słownictwa) w stosunku do pierwodruku.

Podkreślmy na koniec, że, tak jak w wypadku *Nomenklatury*, słowniki dwu- lub wielojęzyczne z polskim materiałem językowym były publikowane również w wydawanych w dawnej Polsce gramatykach i podręcznikach do nauki języków obcych, często mniej znanych, czasem nienotowanych przez bibliografie [np. Estreicher; Grzegorzczak 1967] lub po prostu zapomnianych [przykładów na to dostarczają opracowania zamieszczone [w:] Gramatyki; por. też np. Just 2015].

Bibliografia³⁷

Słowniki i inne źródła

FD 1699 = Duchênebillot F.D., 1699, *Nouvelle méthode très facile pour apprendre un peu de tems à lire, écrire & parler François, pour l'usage des Demoiselles Pensionnaires du Monastère Roïal des Religieuses de l'Adoration perpetuelle du très Saint Sacrement. Avec un recueil de differens mots & un petit discours familier à la fin*, Varsovie = Duszenbillo F.D., *Nowy sposob do nauczenia się łatwo y prętko czytać, pisać, y gadać po Francusku, do używania Ich Mościom Pannom Swieckim w Klasztorze Krolewskim Wielebnych Panien Zakonnicy ustawiczoney Adoracyey Przenaświętszego Sakramentu zostającym. Z zebraniem Słow różnych y Dyskursikiem pospolitym na końcu*, Warszawa [Biblioteka Gdańska PAN, sygn. D1 924].

KartSXVII = *Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*: <http://www.rcin.org.pl/publication/20029>

SXVI = *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=17781>

SXVII = *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*: <http://sxvii.pl/>

TLF = *Trésor de la langue française informatisé*: <http://atilf.atilf.fr/>

WFP = A. Bochnakowa (red.), 2012, *Wyrazy francuskiego pochodzenia we współczesnym języku polskim*, oprac. A. Bochnakowa, P. Dębowski, M. Jakubczyk, J. Waniakowa, M. Wegiel, Kraków.

Opracowania i bibliografie

A. Bochnakowa, 1991, *Le «Nouveau Grand Dictionnaire François, Latin et Polonois» et sa place dans la lexicographie polonaise*, Kraków.

F. Brunot, 1934, *Le français en Pologne* [w:] *idem, Histoire de la langue française des origines à 1900*, t. 8: *Le français hors de France au XVIIIe siècle*, 1ère partie: *Le français dans les divers pays d'Europe*, Paris, s. 445–487.

M. Cieśla, 1974, *Dzieje nauki języków obcych w zarysie. Monografia z zakresu historii kultury*, Warszawa.

Estreicher = *Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera*: www.estreicher.uj.edu.pl

Gramatyki = W. Decyk-Zięba i in. (red.), *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*: <http://www.gramatyki.uw.edu.pl/>

³⁷ Wszystkie zamieszczone niżej prace udostępniane w wersji elektronicznej – dostęp: sierpień i wrzesień 2017 r.

- W. Gruszczyński, 2011, *Nie tylko łacina, czyli o językach zestawianych z polszczyzną w słownikach z XVI, XVII i XVIII wieku* [w:] W. Gruszczyński, L. Polkowska (red.), *Problemy leksykografii. Historia – metodologia – praktyka*, [Kraków], s. 53–72.
- P. Grzegorzczak, 1967, *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*, Warszawa.
- M. Jakubczyk, 2013, *Duchênebillot et Malicki: les deux premiers et rivaux ouvrages polonophones consacrés à la grammaire française*, „Romanica Cracoviensia” t. 13, s. 20–28.
- M. Jakubczyk, w druku, *Pierwszy polskojęzyczny podręcznik języka francuskiego: „Nouvelle méthode...” F.D. Duchênebillot (1699)* [w:] Gramatyki.
- A. Just, 2015, „*Enchiridion polonicum*” Jana Monety – pełny i doskonały kurs języka polskiego, „Poradnik Językowy” z. 7, s. 112–119.
- Z. Klemensiewicz, 2009, *Historia języka polskiego*, przedm. I. Bajerowa, Warszawa.
- A. Koronczewski, 1961, *Polska terminologia gramatyczna*, Wrocław.
- E. Kurkiewicz-Rzepkova, B. Walczak, 1983, *Uwagi nad zapożyczeniami francuskimi w polszczyźnie XVI wieku*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” t. 21, s. 41–48.
- Z. Kurzowa, 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa [drugie wydanie w serii: „Zofia Kurzowa. Prace Językoznawcze” t. II, Kraków 2006].
- LPF = M. Jakubczyk, 2016, *Leksykografia polsko-francuska XVIII wieku w perspektywie metaleksykograficznej*, Kraków.
- A. Nikliborc, 1962, *L’enseignement du français dans les écoles polonaises au XVIIIe siècle*, Wrocław.
- Ostaszewska (red.) = D. Ostaszewska (red.), 2002, *Polszczyzna XVII wieku: stan i przeobrażenia*, Katowice.
- H. Rybicka-Nowacka, 1982, *Podręcznik do nauki języka francuskiego z pierwszej połowy osiemnastego wieku*, „Prace Filologiczne” t. 31, s. 371–376.
- E. Skibińska, 1999, *Przekład a kultura. Elementy kulturowe we francuskich tłumaczeniach „Pana Tadeusza”*, Wrocław.
- M. Stachowski, 2013, *Marcin Paszkowski’s Polish and Turkish dictionary (1615)*, „Studies in Polish Linguistics” 8, 1, s. 45–56.
- J. Sypnicki, 1994, *Histoire interne et externe de la langue française*, wyd. III, Poznań.
- K. Targosz, 2015, *Uczony dwór Ludwika Marii Gonzagi (1646–1667): z dziejów polsko-francuskich stosunków naukowych*, wyd. II, Warszawa.
- I. Zatorska, M. Kamecka, 2010, *Les Polonais en France 1696–1795: bio-bibliographie provisoire*, wyd. II poprawione, Łask.
- P. Zwoliński, 1956, *Gramatyki języka polskiego z XVII wieku jako źródło poznania ówczesnej polszczyzny*, „Poradnik Językowy” z. 7–9, s. 251–260; 310–321; 356–369.

Wykaz skrótów

dawn. – dawniej / dawny

der. – derywat

dosł. – dosłownie

franc. – język francuski

łac. – język łaciński
not. – notowane
pol. – język polski
współcz. – współcześnie
zdrobn. – zdrobnienie
znacz. – znaczenie

***The first bilingual French-Polish dictionary
in the history of European lexicography:
Nomenklatura (Nomenclature) by F.D. Duchênebillot [1699]***

Summary

This paper discusses a bilingual French-Polish thematic dictionary titled *Nomenclature ou Recueil de mots des plus usites & très nécessaires à savoir* (*Nomenclature or collection of the most common and useful words*) by F.D. Duchênebillot, which was first published in 1699 in Warsaw as one of several parts of the manual titled *Nouvelle méthode très facile pour apprendre à lire, écrire et parler français* (*A new way to learn how to read, write and speak French easily and quickly*) (both titles are provided also in Polish). This first dictionary juxtaposing French and Polish without intermediation of other languages (e.g. Latin) in the history of European lexicography is a significant although still a little-known evidence of old Polish-French linguistic and cultural relationships. It was reissued as many as twelve times over the 18th century, which proves its high popularity among the then-recipients in Poland. The described nomenclator was examined in the paper in light of two research methodologies: metalexicography, based on which the macro- and micro-structure of the dictionary was analysed, and history of language, which served as a perspective for looking chiefly into borrowings from French in the Polish language of those times. This study contains the first analysis of this work in the relevant literature (it was merely mentioned before).

Trans. Monika Czarnecka